

برصغیر پاک و ہند میں علم حدیث اور حدیث کی علمی مساعی

شیخ نور الحق دہلوی (۱۰۷۳ھ)

حضرت شیخ نور الحق حضرت شیخ عبدالحق کے صاحبزادے تھے۔ آپ ۹۸۳ھ میں پیدا ہوئے۔ آپ نے مکمل تعلیم اپنے نامور باپ سے حاصل کی۔ تکمیل تعلیم کے بعد آپ کو عہدہ قضاہ پیش کیا گیا جس کو آپ نے قبول کر لیا۔ اور آپ نے یہ کام بخیر خوبی سرانجام دیا۔ مگر اس عہدہ جلیلہ پر زیادہ عرصہ تک متمکن نہ رہے۔ حضرت شیخ عبدالحق کی وفات کے بعد آپ اس عہدہ سے سبکدوش ہو گئے۔ اور اپنے والد محترم کی مسند ارشاد کو سنبھال لیا۔ شیخ نور الحق علم و فضل اور زہد و تقاہ میں اپنی مثال آپ تھے۔ آپ کے دینی تبحر اور علم و فضل کا اعتراف اس وقت کے علمائے کرام نے کیا ہے۔

حضرت شیخ نور الحق نے بھی اپنے والد بزرگوار کی طرح بیشتر وقت علم حدیث کی تبلیغ و اترواج میں صرف کیا۔

حضرت شیخ عبدالحق محدث دہلوی کی توجہ کلام کریم مشکوٰۃ تھی تو شیخ نور الحق کی کوششوں کا محور صحیح بخاری تھی۔ آپ نے تیسرا القاری کے نام سے فارسی میں ۶ جلدوں میں بخاری کی شرح لکھی۔

یہ شرح ۱۲۹۸ھ میں مطبع علوی محمد حسن خان لکھنؤ سے شائع ہوئی تھی۔

مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی (۱۰۳۲ھ)

۹۶۱ھ میں سرہند میں پیدا ہوئے۔ آپ نسباً فاروقی تھے۔ ابتدائی

تعلیم اپنے والد شیخ عبدالواحد (م ۱۰۰۷ھ) سے حاصل کی اور اپنے والد بزرگوار کے علاوہ شیخ کمال کشمیری (م ۱۰۱۷ھ) اور مولانا شیخ یعقوب (م ۱۰۰۳ھ) سے اکتساب فیض کیا۔

تکمیل تعلیم کے بعد تبلیغ دین اسلام میں مصروف ہوئے اور اس سلسلہ میں آپ کو حکومت وقت سے ٹکرا کر جیل بھی جانا پڑا مگر آپ اپنے مشن میں ہمہ تن مصروف رہے اور

آپ کے پائے ثبات میں لغزش نہ آئی۔ ساتھ ساتھ آپ نے تصنیف و تالیف کی طرف بھی توجہ کی۔ آپ نے عربی و فارسی میں بیشتر اعلیٰ رسائل لکھے ہیں؛ مگر آپ کی سب سے علمی تصنیف مکتوبات ہیں جو ۳ جلدوں میں ہیں۔ آپ کے مکتوبات آپ کے علمی بھرپور قطعی حجت ہیں۔

حدیث کی نشر و اشاعت میں بھی آپ نے کافی دلچسپی لی۔

وفات:

۶۳ سال کی عمر میں ۱۰۳۴ھ میں سرہند میں انتقال کیا۔

سید مبارک محدث بلگرامی (۱۱۱۵ھ)

سید مبارک محدث ۱۰۳۳ھ میں پیدا ہوئے۔ ابتدائی تعلیم میر سید طیب بن میر عبد الواحد سے حاصل کی اس کے بعد ۱۰۶۱ھ میں دہلی تشریف لائے اور حضرت شیخ نور الحق دہلوی (۱۰۶۲ھ) سے تفصیل علوم میں فراغت پائی اور ۱۰۶۴ھ یعنی ۳ سال میں جملہ علوم فزون میں مہارت تامہ حاصل کی۔

آپ صحیح الاصول والفرع تھے۔ اچھے سنت اور ازالہ بدعت میں آپ کا کوئی ثانی نہیں تھا۔ علوم ظاہری و باطنی میں یگانہ اور تقویٰ و طہارت میں ممتاز زمانہ تھے؛ اتباع شریعت اور المعروف و نہی عن المنکر کا جذبہ آپ کے خمیر میں تھا۔

علم حدیث کی ترویج اور نشر و اشاعت میں آپ کا ایک خاص مقام تھا۔

مولانا محمد ابراہیم میر سیالکوٹی (۱۳۶۵ھ) لکھتے ہیں:

”حضرت شیخ نور الحق سے علم حدیث حاصل کر کے اس فن اشرف میں مہارت عالی

حاصل کی اور اپنی تمام عمر اس فن مبارک کی خدمت میں ختم کر دی حتیٰ کہ آپ

محدث کے لقب سے مشہور ہو گئے۔“

۱۰۶۴ھ میں دہلی سے اپنے وطن بلگرام گئے۔ مسند توکل و قناعت کو زینت دی اور

تدریس علوم خصوصاً علم حدیث میں ہمہ تن مصروف ہو گئے۔

آپ کی وفات ۱۱۱۵ھ میں ہوئی۔

حضرت شاہ رفیع الدین محدث دہلوی (م ۱۲۴۹ھ) :

حضرت شاہ ولی اللہ کے فرزند اور حضرت شاہ عبدالعزیز سے چھوٹے تھے۔ ۱۱۶۳ھ میں پیدا ہوئے۔ حضرت شاہ ولی اللہ اور حضرت شاہ عبدالعزیز سے اکتساب فیض کیا۔

آپ علوم دینیہ اور فنون عقلیہ میں مزج ارباب استعداد تھے۔ حضرت شاہ عبدالعزیز کے مکشوف البصر و ضعیف ہو جانے پر آپ ہی مسند تہذیب پر متمکن ہوئے۔

آپ فضل و کمال اور علمی تبحر میں اپنی مثال آپ تھے۔ اور آپ سے ایسے ایسے نامور فضلاء و علماء نے اکتساب علم کیا جو بعد میں خود مسند تہذیب کے مالک بنے۔

تصانیف میں، قرآن کا لفظی ترجمہ آپ کی بہترین یادگار ہے۔ اور اس کے علاوہ اور بھی کئی ایک تصانیف ہیں۔ عمل بالحدیث میں پختہ تھے۔

حضرت شاہ اسماعیل شہید (م ۱۲۴۶ھ) :

آپ حضرت شاہ ولی اللہ (م ۱۱۶۶ھ) کے پوتے، حضرت شاہ عبدالغنی (م ۱۲۲۴ھ) کے فرزند ارجمند، حضرت شاہ عبدالعزیز (م ۱۲۲۳ھ) حضرت شاہ رفیع الدین (م ۱۲۴۹ھ) اور حضرت شاہ عبدالقادر (م ۱۲۴۳ھ) کے محبوب و عزیز بھتیجے اور مایہ ناز شاگرد تھے۔

آپ ۱۲۰۳ھ میں پیدا ہوئے۔ آپ نے والد اور اپنے نامدار چچاؤں سے تعلیم حاصل کی۔

دین اسلام کی تبلیغ اور توحید و سنت کی اشاعت میں آپ نے جو گراں قدر علمی خدمات انجام دی ہیں، علمائے اسلام نے آپ کو زبردست خراج تحسین پیش کیا ہے۔

مولانا سید ابوالحسن علی ندوی مدظلہ لکھتے ہیں :

”مولانا اسماعیل اسلام کے ان اولوالعزم، عالی ہمت، ذکی، جبری اور غیر معمولی افراد میں ہیں جو صدیوں میں پیدا ہوتے ہیں۔“

مولانا محمد ابراہیم میر سیالکوٹی (م ۱۳۴۵ھ) لکھتے ہیں :

”علوم معقول و منقول میں آپ نے پہلوں کی یاد تازہ کردی اور فروع و اصول میں علمائے سابقین سے بہت آگے بڑھ گئے۔ اصول فقہ آپ کو نوک زبان یاد تھے۔ علم حساب کے آپ خوب ماہر تھے۔ قرآن و حدیث آپ کے سینہ میں

تاریخ اہل حدیث ص ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰

محفوظ تھا۔ اور فقہ و اصول کی آپ کو مزید مشق تھی،^۱ اشاعتِ توحید و سنت اور ازالہ بدعت میں آپ نے جو کام کیا ہے وہ تاریخ میں ایک سنگِ میل کی حیثیت رکھتا ہے۔

مولانا ابوالحسن علی ندوی کہتے ہیں :

”شاہ صاحب نے دہلی میں وعظ کہنا شروع کیا۔ جامع شاہجہانی سے لے کر منق و فجور کے مرکزوں تک خدا کا پیغام پہنچایا۔ شریعت کے احکام سنائے۔ اپنی مخصوص دشمنی آفاق جرات و شجاعت سے شرک و بدعت کا رد کیا۔ توحید و سنت کی منادی کی^۲۔“

حضرت شاہ صاحب کی تصنیفی خدمات :

حضرت شاہ صاحب نے تصانیف کے ذریعہ جو اسلام کی خدمت کی ہے، اس پر روشنی ڈالنے سے قبل علماء کرام کے آپ کی تصانیف پر ریمارکس سے آگاہ ہونا ضروری ہے۔ مولانا ابوالحسن علی ندوی لکھتے ہیں :

”آپ کی تصانیف اور علم میں وہ سب خصوصیتیں موجود ہیں جو حضرت شاہ ولی اللہ صاحب کا حصہ ہیں اور جو ہندوستان کے علماء و مصنفین میں نایاب ہیں۔ اور جو شیخ الاسلام ابن تیمیہ اور حافظ ابن قیم کے یہاں ملتی ہیں۔ یعنی شانِ اجتہاد، علم کی تازگی، استدلال کی لطافت، مکتبہ آفرینی، قرآن و حدیث کا خاص تفقہ اور استحضار، زورِ کلام^۳۔“

فقہ، حدیث اور اصول میں آپ کی بہت سی تصنیفات ہیں۔

ردِ شرک اور مشلہ توحید پر آپ کی بے نظیر کتاب ”تفویۃ الایمان“ ہے۔ اس کتاب کی اشاعت نے توحید میں پھر لگانے والوں کے ایوانوں میں پھل مچادی۔

اس کے علاوہ رد الاشرک، اصول فقہ، صراطِ مستقیم، منصبِ امامت، ایضاح الحق، تنویر العینین فی اثبات رفع الیدین اور تنقید الجواب در اثبات رفع الیدین ہیں۔

خدمتِ حدیث کے سلسلہ میں آپ کی کتاب ”تنویر العینین فی اثبات رفع الیدین“ آپ کی بے نظیر کتاب ہے۔ یہ کتاب عربی میں ہے۔

۱۔ تاریخ اہل حدیث، ص ۴۱۲، ۲۔ کاروانِ ایمان، دعوتِ ص ۲۴، ۳۔ ایضاً ص ۲۲

اس کتاب میں حضرت شاہ صاحب شہید نے وہ احادیث جمع کر دی ہیں جن سے نفع دین کا سنت ہونا ثابت ہے۔

مذاہیرت دہلوی مرحوم لکھتے ہیں:

”جب شاہ صاحب نے تنویر العینین لکھی۔ تو آپ پہلے حضرت شاہ عبدالعزیز صاحب محدث دہلوی کی خدمت میں لے کر حاضر ہوئے۔ اور عرض کی ”عم محترم! آپ اسے ملاحظہ فرمائیں۔ تو پھر اس کو اشاعت کے لیے دوں“ حضرت شاہ عبدالعزیز نے اس رسالہ کا بغور مطالعہ کیا تو آپ فرط انبساط سے بے خود ہو گئے، اور خوشی سے پھولے نہ سمانے۔ اور خوشی سے اپنے بھتیجے کی پیشانی کو بوسہ دیا۔ اور فرمایا ”تم نے جو کچھ لکھا ہے۔ بالکل صحیح اور درست ہے۔ کوئی شخص اس کی تردید نہیں کر سکتا“

یہ کتاب متعدد مرتبہ چھپ کر قبولیت عام حاصل کر چکی ہے۔ ۱۹۵۵ء میں جمعیتہ المحدث پاکستان کے ادارہ اشاعت السنۃ نے اس کا عربی ایڈیشن مع ترجمہ نہایت عمدگی سے شائع کیا تھا۔ اس کا اردو ترجمہ بھی شائع ہو چکا ہے۔

۲۲ ذی قعدہ ۱۳۶۶ھ (۶ مئی ۱۹۴۷ء) بالاکوٹ میں جام شہادت نوش کیا

بنا کردند خوش رسے بنجاک و خون غلطیدن

خدا رحمت کند این عاشقان پاک طینت را

حضرت مولانا شاہ محمد اسحاق فاروقی (م ۱۲۹۳ھ) :

۱۱۹۲ھ میں پیدا ہوئے۔ آپ حضرت شاہ عبدالعزیزؒ کے نواسے تھے۔ آپ نے

حضرت شاہ عبدالعزیزؒ، شاہ رفیع الدینؒ اور حضرت شاہ عبدالقادرؒ سے تعلیم حاصل کی۔ ۱۲۴۰ھ میں حج کو گئے۔ توشیح عمر بن عبدالمکرمؓ کی (م ۱۳۲۷ھ) سے سند اجازہ حدیث حاصل کی۔

حضرت شاہ عبدالعزیزؒ کے انتقال کے بعد سند ولی اللہ کے وارث ہوئے۔ درس حدیث کے اہتمام کی وجہ سے ”الصدر الحمید“ کے لقب سے مشہور ہوئے۔ خدمت حدیث کے سلسلہ میں آپ نے جو گرانقدر علمی خدمات سرانجام دی ہیں۔ اور آپ سے جن حضرات نے استفادہ

۱۔ حیات طیبہ ص ۳۱۰۔ ۲۔ مقدمہ تقویۃ الایمان ص ۲۲۔

کیا، اُن میں بعض خود بھی مسندِ تحدیث کے وارث بنے۔ مثلاً
 مولانا سید عبدالخالق دہلوی، مولانا کرامت علی السرائلی، مولانا شاہ محمد یعقوب (آپ کے
 برادرِ خورد)۔ مولانا سید محمد نذیر حسین محدث دہلوی، مولانا شاہ فضل رحمان گنج مراد آبادی، مولانا
 حافظ احمد علی سہاوا پوری۔

حضرت شاہ عبدالعزیزؒ آپ کو دیکھ کر بہت خوش ہوتے، اور فرماتے:
 ”الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي دَهَبَ بِي عَلَى الْكِبَرِ اسْمِعِيلَ وَاسْحَاقَ!“
 ”اللہ تعالیٰ کا فضل و کرم ہے کہ اس نے بڑھاپے میں مجھے اسمعیل اور اسحاق عطا
 فرمائے۔“

نیز آپ فرمایا کرتے تھے:
 ”میری تقریر اسمعیل نے، تحریر رشید الدین نے اور تقویٰ اسحاق نے لے لیا۔
 حضرت شیخ الکلیؒ میاں سید محمد نذیر حسین محدث دہلوی آپ کی نسبت یہ شعر پڑھا کرتے
 تھے۔

برائے رہبری قوم فاسق
 دوبارہ آمد اسمعیل و اسحاقؒ

علمِ حدیث کی نشر و اشاعت کے سلسلہ میں مولانا سید عبدالجلی (م ۱۳۴۱ھ) آپ کے
 متعلق لکھتے ہیں!

”ہندوستان کے علماء حدیث میں شاہ محمد اسحاق کا نام نامی بہت زیادہ اہمیت
 رکھتا ہے۔ آپ شاہ عبدالعزیزؒ کے نواسے ہیں۔ اور انہی سے آپ نے
 فنِ حدیث حاصل کیا۔ ایک مدت تک اپنے نانا کے ساتھ رہ کر فنِ حدیث
 میں کامل ہو کر آپ نے درسِ حدیث دینا شروع کیا۔ بے شمار لوگوں نے آپ
 سے استفادہ کیا۔ ہندوستان میں فنِ حدیث کی امامت آپ پر ختم ہے۔“

۱۲۵۸ھ میں ہجرت کر کے مکہ معظمہ چلے گئے۔ وہیں ۱۲۶۳ھ میں وفات پائی۔ اور
 جنتِ المعلیٰ میں حضرت خدیجۃ الکبریٰ رضی اللہ عنہا کی قبر مبارک کے قریب دفن ہوئے۔

۱۔ تاریخ اہل حدیث ص ۴۱۵ - ۲۔ الحیاة بعد الماتۃ ص ۳۹۔

۳۔ اسلامی علوم و فنون ہندوستان میں ص ۲۰۰۔ ۴۔ تاریخ اہل حدیث ص ۴۶۶۔

مولانا ولایت علی صادق پوری (م ۱۲۶۹ھ):

مولانا ولایت علی صادق پور کے ایک معزز خاندان کے چشم و چراغ تھے۔ ۱۲۰۵ھ میں پیدا ہوئے۔ ابتدائی تعلیم اپنے والد بزرگوار مولوی فتح علی سے حاصل کی۔ اس کے بعد ایک مدرسہ عالم مولوی رمضان علی سے بھی پڑھتے رہے۔ پھر مزید تعلیم کے لیے لکھنؤ کا سفر اختیار کیا اور مشہور عالم و فاضل مولانا محمد اشرف (م ۱۲۴۲ھ) سے اکتساب علم کیا۔ آپ کا شمار مولانا محمد اشرف کے ممتاز شاگردوں میں ہونے لگا۔ مولانا محمد اشرف مرحوم کے ہاں آپ کا قیام قریباً ۴ سال رہا۔ ان کے علاوہ حضرت شاہ اسماعیل شہید سے بھی استفادہ کیا۔ لکھنؤ کے دوران قیام آپ کی ملاقات حضرت سید احمد شہید بریلوی سے ہوئی۔ در آپ ان سے بیعت ہوئے۔

حضرت سید صاحب نے جس تحریک کی ابتداء کی، اس میں مولانا ولایت علی مرحوم نے کارہائے نمایاں سرانجام دیئے اس کے لیے ایک دفتر درکار ہے۔ تبلیغ جہاد کے ساتھ ساتھ تصنیف و تالیف کی طرف توجہ رہی۔ آپ نے تقریباً ۱۵ سو کے قریب رسائل لکھے۔ اور ساتھ ساتھ درس و تدریس بھی کرتے رہے۔

مولانا محمد میاں (م ۱۲۹۵ھ) لکھتے ہیں:

بعد نماز ظہر تا عصر قرآن و حدیث کا درس دیتے۔ اور دوسرے علماء تفسیر کی کتاب ہاتھ میں لے کر بیٹھ جاتے۔ علم حدیث کی اشاعت میں آپ نے بڑا کام کیا۔

مولانا سید عبدالحمی (م ۱۳۲۱ھ) لکھتے ہیں:

”علمائے حدیث میں مولانا شیخ ولایت علی صادق پوری (م ۱۲۶۹ھ) بھی ہیں۔ آپ نے فن حدیث شاہ اسماعیل شہید دہلوی بن شاہ عبدالغنی سے حاصل کیا پھر قاضی محمد بن علی شوکانی سے اس علم کو حاصل کیا۔ آپ نے حدیث شریف کی تدریس اور خاص سنت کی اشاعت پر اپنے کو وقف فرما دیا۔ آپ کے علم اور آپ کی ذات سے بے شمار مخلوق خدا کو فائدہ پہنچا۔“

۵ طائے ہند کا شاندار ماضی جلد سوم ص ۹۔ گے ایضاً ص ۲۳۔

۵ اسلامی علوم فنون ہندوستان میں ص ۲۰۲۔

مشہور اہل حدیث عالم مولانا محمد عطاء اللہ صاحب حنیف مدیر الاعتصام، لکھتے ہیں:

”مولانا ولایت علی عظیم آبادی (صادق پوری) ۱۲۰۵ھ میں پیدا ہوئے۔ صوبہ بہار کے رئیس خاندان کے ایک معزز رکن، حضرت مولانا محمد اسماعیل شہید کے تلمیذ خاص، حضرت سید احمد شہید کے مخصوص خلیفہ، ڈاکٹر منظر وغیرہ عیار فرنگیوں کے بدنام ”وہابی“ تحریک مجاہدین کے روح رواں، پھر عالم بینظیر محدث، ولایت کے مرتبہ علیا پرفائز فقہ و حدیث و سلوک کے جامع، اسلاف کی واحد یادگار، اسلام کے بے لوث مبلغ، توحیدِ خالص کے پرجوش علمبردار، کفن برسر مجاہد، غرض آپ کی کن کن خدمات پر لکھا جائے:

علامہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں مرحوم لکھتے ہیں:

”مولانا ولایت علی نے جامع مسجد تنوخی میں چند جمعہ تک وعظ کیا، مجھ سے کہہ گئے کہ تم کتاب بلوغ المرام ضرور پڑھنا۔ میں اس وقت بارہ تیرہ برس کا ہوں گا۔ اس کہنے کا نتیجہ ایک مدت دراز کے بعد یہ ظاہر ہوا کہ میں نے بلوغ المرام کی شرح (مسک الختام) لکھی۔ جو اثر مرتب میں نے مولانا ولایت علی مرحوم کے وعظ میں پایا، کسی کے وعظ میں دیکھا نہ سنا، ان کے پاس بیٹھنے سے دل دنیا سے بالکل سرد ہو جاتا تھا۔ دین کا جوش تہ دل سے اٹھتا تھا۔ یہ صراحت میں نے انہی سے یاد کر لیا تھا

ص، ہم طرز جنوں اور ہی ایجاد کریں گے!

آپ نے اسلام کی ہر نوع کی خدمت سرانجام دی۔ جہاد کے سلسلہ میں تو آپ سرِ عسکر تھے۔ تبلیغی اور تدریسی خدمات میں بھی کوتاہی نہیں فرمائی۔ اشاعتِ علومِ دینیہ بقدر وسعت جاری رکھیں۔ حضرت شاہ عبدالقادر کا ترجمہ قرآن اور مولانا شہید کے رسائل سب سے پہلی مرتبہ آپ ہی کی سعی سے طبع و شائع ہوئے۔ ۱۲۴۸ھ میں آپ حج کے لیے تشریف لے گئے۔ اور اسی سفر میں نجد وغیرہ ممالکِ اسلامیہ کی سیر کرتے مین پہنچے۔ ۱۲۴۹ھ میں امام شوکانی رحمہ سے حدیث کی سند حاصل کی۔ اور دربارِ بہیہ کا ایک نسخہ ساتھ لائے۔ جو اس وقت صادق پور میں موجود ہے۔

آپ کی وجہ سے آپ کا سارا خاندان (صادق پور جہاد کی تحریک میں شامل ہوا۔ آخر

ہندوستان میں خالص اسلامی حکومت کے قیام اور انگریزی اقتدار کے ختم کرنے کی دھن میں ہی
مہرم ۱۲۶۹ھ میں اپنی جان جان آفرین کے سپرد کر دی۔ ۶۲ برس کی عمر پائی۔

بنا کردند خوش رسے بجاک و خون غلطیدن

خدا رحمت کند ایں عاشقان پاک طینت را

مولانا شیخ عبدالحق محدث بنارس (م ۱۲۸۶ھ) :

۱۲۰۶ھ میں موضع نیوتن ضلع انار میں پیدا ہوئے۔ آپ کے والد نے بنارس میں

سکونت اختیار کی تھی۔ اس لیے آپ کا لاحقہ بنارس ہو گیا۔

آپ کے اساتذہ یہ ہیں :

مولانا شاہ عبدالقادر محدث دہلوی (م ۱۲۴۳ھ) مولانا شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی

(م ۱۲۴۹ھ) مولانا محمد عابد سندھی، علامہ عبداللہ بن محمد بن اسمعیل الامیر، علامہ عبدالرحمان
بن احمد البیکلی وغیرہ۔

حضرت شاہ اسمعیل شہید آپ کے ہم سبق اور حج بیت اللہ کے ساتھی، حضرت سید احمد
بریلوی بھی آپ کے حج کے ساتھی تھے۔

۱۲۳۸ھ میں صنعا سجا کر براہ راست امام شوکانی سے سند حدیث حاصل کی۔

تحصیل حدیث کے لیے سفر کی سعوتیں برداشت کر کے اس علم میں مہارت تامہ حاصل کی۔
اور درس و تدریس میں وہ کارہائے نمایاں سرانجام دیئے کہ برصغیر کے مشہور علمائے کرام نے
آپ سے استفادہ کیا۔

مثلاً مولانا قاضی شیخ محمد مچھلی شہری (م ۱۳۲۲ھ) مولانا سید جلال الدین بنارس (م ۱۲۶۹ھ)

مولانا سید سعید الدین احمد جعفری ہاشمی (م ۱۲۹۳ھ) مولانا سید محمد الدین احمد جعفری ہاشمی
(م ۱۳۰۸ھ)۔ مولانا سید شہید الدین احمد جعفری ہاشمی (م ۱۳۳۰ھ)۔

ترک تقلید پر ایک کتاب بھی لکھی، جس کا نام "التدرار الفریدا فی المنع عن التقليد"
ہے۔ ۸ ذی الحجہ ۱۲۸۶ھ کو ۷۰ برس کی عمر میں وفات پائی۔

۱۔ امام شوکانی ص ۴۷۔ ۲۔ ایضاً ص ۴۵۔ ۳۔ تراجم علمائے حدیث ہند ص ۳۲۵۔

۴۔ امام شوکانی ص ۲۶۔

مولانا شاہ مفتی عبدالقیوم بڈیا نومی (م ۱۲۹۹ھ) :

مولانا شاہ عبدالحمید بڈیا نومی (م ۱۲۲۳ھ) کے فرزند، مولانا شاہ محمد اسحاق الصدر الحمید (م ۱۲۶۲ھ) کے داماد اور حضرت شاہ عبدالعزیز (م ۱۲۲۹ھ) کے نواسے تھے۔

حضرت شاہ محمد اسحاق سے اکتساب فیض کیا۔ آپ کا قیام زیادہ تر بھوپال میں رہا۔ نواب سکندر جہاں نیگم والیہ بھوپال آپ کی بہت قدر دان تھیں۔

حضرت میاں سید نذیر حسین صاحب محدث دہلوی (م ۱۳۲۰ھ) آپ سے عمر میں بڑے ہونے کے باوجود آپ کے سامنے مؤدب ہو کر بیٹھتے۔ اور بات بات پر اظہارِ انکسار کرتے۔

علم حدیث کی اشاعت و ترویج میں آپ نے گرانقدر خدمات انجام دیں۔ مولانا سید عبدالحمید لکھتے ہیں :

”علمائے حدیث میں مولانا مفتی عبدالقیوم بن مولانا عبدالحمید صدیقی بڈیا نومی کا اسم گرامی بھی ہے۔ آپ شاہ اسحاق دہلوی کے داماد ہیں۔ اور انہی سے آپ نے اس فن کو حاصل کیا۔ اور ایک مدت تک آپ کے ساتھ رہے۔ پھر اس فن کا درس دینا شروع کیا۔ حدیث و قرآن کی نشر و اشاعت میں آپ ان کے اسلاف کے نقش قدم پر تھے۔“

لے تراجم علمائے حدیث ہند ص ۱۲۳ تا ۱۵۲ اسلامی علوم و فنون ہندوستان میں ص ۲۰۱۔

● خط و کتابت کرتے وقت خریداری نمبر کا حوالہ ضرور دیں ورنہ تعمیل ممکن نہ ہو سکے گی۔

● جن قارئین کو سالانہ زیر تعاون کے خاتمہ کی اطلاع دی جا چکی ہے۔ ۱۵ دن کے

اندرا اندر اپنا زیر تعاون و قتر کے پتر پر مئی آرڈر فرمادیں۔

یا

آئندہ شمارہ بذریعہ وی پی پی وصول کرنے کے لیے تیار ہیں۔ شکریہ!

(میںجو)